

Araştırma Makalesi/ Research Article

**Geç Osmanlı Dönemi Modern İktisadi Yaklaşımlar:
Mehmet Cavid Bey Örneği**

Zeynep Günay*

(ORCID ID: 0000-0003-0290-5949)

Makale Gönderim Tarihi

24.01.2025

Makale Kabul Tarihi

13.05.2025

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Günay, Z., "Geç Osmanlı Dönemi Modern İktisadi Yaklaşımlar: Mehmet Cavid Bey Örneği", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/2 (Eylül 2025): 1820-1855.

APA: Günay, Z. (2025). Geç Osmanlı Dönemi Modern İktisadi Yaklaşımlar: Mehmet Cavid Bey Örneği. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (2), 1820-1855.

Öz

Osmanlı Devleti'nde, XIX. yüzyıl siyasi, iktisadi ve içtimai alanda değişimlerin yaşandığı dönemdir. Osmanlı Devleti'nde son derece önemli vazifelerde bulunan Mehmet Cavid Bey, Osmanlı Devleti'nde iktisadi anlamda fikirleri ile yol göstermiş bir devlet adamıdır. Selanik doğumlu olan Mehmet Cavid Bey İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesidir. İktisadi fikirleri liberal iktisat politikaları çerçevesinde şekillenmiştir. Mehmet Cavid Bey bir ülkenin iktisadi anlamda muvaffakiyet sağlayabilmesini ülkenin içinde bulunduğu doğal şartlar çerçevesinde açıklamıştır. Liberal ekonominin en temel yapı taşı olan serbest ekonominin, ticari faaliyetlerin ve zirai faaliyetlerin geliştirilmesi ile oluşacağını vurgulamıştır. Özellikle mali ve ekonomik açıdan içinde bulunan krizi vergi

* Dr. Öğr. Üyesi, Balıkesir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Türkiye, gnzeyneb@gmail.com.

Assist. Prof. Dr., Balıkesir University, Faculty of Economic and Administrative Sciences, Department of Economics, Turkey.

artırımı ile çözüme kavuşturacağına inanmıştır. Milli bankacılık girişimi için çaba gösteren Mehmet Cavid Bey, tüm bu politikaları belli bir hukuki düzenleme ile mümkün hale gelebileceğine dikkat çekmiştir.

Bu çalışmada Geç Osmanlı döneminde etkin rol üstlenen Mehmet Cavid Bey'in Maliye Nazırlığı döneminde ve İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeliği döneminde üzerinde durmuş olduğu iktisadi düşüncesi hakkında bilgi verilmiştir. Yapılan bu çalışmada özellikle Cavid Bey'in arada kesilmeler olsa da düzenli olarak kaleme aldığı 1909 ve 1924 yılları arasındaki günlükleri; Meşrutiyet Ruznamesindeki iktisadi olaylar üzerinde durulmuştur. Çok genç yaşta İlm-i İktisad gibi çok mühim bir eseri kaleme almasının altında yatan sebepler ve iktisadi olarak aradığı soruların neler olduğu hususuna değinilmiştir. Bu çalışmada özellikle arşiv belgeleri başta olmak üzere, kendisinin kalem aldığı eserler ve ikincil kaynaklara da başvuru yapılmıştır. Çalışmanın amacı Cavid Bey'in kamu görevini yürüttüğü esnada uygulamaya çalıştığı iktisadi fikirlerin neler olduğuna yöneliktir. Çalışma boyunca nitel yöntem metodu kullanılarak olay ve olgular çerçevesinde bir nedensellik bağı kurulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı İktisat Düşüncesi, Osmanlı İktisat Tarihi, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Mehmet Cavid Bey, Liberalizm.*

Modern Economic Approaches in the Late Ottoman Period: The Case of Mehmet Cavid Bey

Abstract

The 19th century was a period of significant political, economic, and social changes in the Ottoman Empire. Mehmet Cavid Bey, who held extremely important positions in the Ottoman State, was a statesman who guided economic thought in the empire. Born in Thessaloniki, Mehmet Cavid Bey was a member of the Committee of Union and Progress. His economic ideas were shaped within the framework of liberal economic policies. He explained that a country's economic success could be achieved within the context of its natural conditions. He emphasized that the foundation of liberal economics, free economy, would be established through the development of commercial and agricultural activities. He believed that the crisis, particularly in financial and economic terms, could be resolved through tax increases. Mehmet Cavid Bey, who made efforts for a national banking initiative, pointed out that all these policies could be made possible through a certain legal regulation.

This study provides information about the economic thought of Mehmet Cavid Bey, who played an active role during the late Ottoman period, particularly during his tenure as Minister of Finance and as a member of the

Committee of Union and Progress. The study focuses on Cavid Bey's diaries, which he regularly wrote between 1909 and 1924, despite some interruptions, especially regarding economic events in the Constitutional Monarchy Chronicle. It addresses the reasons behind his writing a significant work like "İlm-i İktisad" at a very young age and the economic questions he sought answers to. The study also refers to archival documents, his own writings, and secondary sources. The aim of the study is to explore the economic ideas that Cavid Bey attempted to implement during his public service. By employing qualitative methods throughout the study, it aims to identify the shortcomings of previous research and contribute to the field.

Keywords: Ottoman Economic Thought, Ottoman Economic History, Committee of Union and Progress, Mehmet Cavid Bey, Liberalism.

Giriş

XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti için hemen hemen her alanda reformların yaşandığı bir yüzyıldır. Reformlarla birlikte bazı siyasi, iktisadi ve içtimai problemlerin de ortaya çıktığı dönemdir. Özellikle Sultan II. Abdülhamid'in saltanatı sonrası yaşanan hürriyet özgürlüğü fikir ve yazın dünyası açısından önem kazanmıştır. Böylelikle hem siyasi hem de iktisadi açıdan marjinal yaklaşımlar öne sürülmüş entelektüel bir serbest alan oluşmuştur.

Sanayi Devrimi'nin oluşturduğu iktisadi ve toplumsal değişim Osmanlı coğrafyasında yaşayan aydın sınıfı da etkilemiştir. Ekonomik anlamda Osmanlı Devleti'ni kısıtlayan uygulamalar olan Reji İdaresi, Kapitülasyonlar hatta Duyun-u Umumiye gibi kurumlar aydın sınıfın iktisadi fikirlerini kısıtlamıştır. Bu süreçte ihtilafı iktisadi fikirler öne sürülmüştür. Bu hususta uygulanacak olan iktisadi politikaların çerçevesini oluşturan iki ana akımdan bahsetmek mümkündür. Bunlar; Liberal iktisat politikası ve korumacı iktisat politikasıdır. Bu doğrultuda bir değerlendirme yapıldığında özellikle XIX. yüzyılın başlarında yaşanan fabrikalaşma süreci Osmanlı sanayisinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. 1839 senesinde imzalanan Tanzimat Fermanı liberal iktisat politikaların uygulanabilmesi için ilk hamle olarak kabul edilebilir. Çünkü Tanzimat'ın ilanı Meşrutiyet'in ilanına da zemin hazırlamıştır. Bu durum hem yönetsel anlamda hem de iktisadi anlamda dönüşümlerin yaşanmasına olanak tanımıştır. Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başlayan

“özel mülkiyet” kavramı iktisadi anlamda liberal iktisat politikasının kabul edildiğini de gösteren önemli bir gelişmedir. Ancak bu süreç, Osmanlı iktisadi düşüncesinde uzun süre etkili olmuş “provizyonizm”, “fiskalizm” ve “gelenekçilik” ilkeleriyle karşılıklı etkileşim içinde gelişmiştir.¹ Bu karşılaşma, bir yandan klasik Osmanlı iktisat anlayışının devamlılığını, öte yandan Batı’dan aktarılan liberal ilkelerin kurumsallaşma çabasını ortaya koymaktadır.

Osmanlı Devleti’nin dünya iktisat görüşünün en temel ilkesi tebaanın refah seviyesini artırmaya yönelik olarak uygulanan ilkelerdir. Bu hususta önemli tespitleri olan Mehmet Genç bu ilkeleri; provizyonizm, fiskalizm ve gelenekçilik olmak üzere üç ana başlıkta toplamıştır.² Bu ilkeler doğrultusunda Osmanlı’nın iktisadi tutumu uzun süre kapital sisteme direnebilmiştir. Provizyonizm ilkesinin amacı mümkün mertebe ülke içinde mal ve hizmet arzının bol olmasına yöneliktir. Bu ilke Osmanlı iktisat politikasının en temel özelliklerinden biridir. Mal arzını artırarak kalite düzeyini yükseltmek aynı zamanda fiyatları düşük tutmak arzu edilmiştir. Bu tutum üretim ve tüketim hususunda “*müdahaleci politika*” uygulandığını göstermektedir. Ancak bu husus Cavid Bey’in liberal iktisat anlayışı ile uyuşmamaktadır. Gelenekçilik ilkesi; toplumun nizamı izin devlet, iktisadi ve sosyal ilişkilerde değişen düzeni mümkün mertebe muhafaza etmesidir. Bu tutum esasında XVI. ve XVIII. yüzyılda kullanılan bir formül olan; “*Kadimden olagelene aykırı iş yapılmaması*”³ ilkesine dayanmaktadır. Fiskalizm ilkesi ile elde edilmek istenen amaç, hazine gelirlerini artırmak, giderleri ise asgari düzeye indirebilmektir.⁴ Fakat giderlerin hızlandığı XVIII. ve XIX. yüzyılda yaşanan dengesizliği vergiler ile dengelemek daha farklı sorunların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. XIX. yüzyılda iç gümrükler kaldırılmıştır. Yerli imalatın muhafaza edilmesi fikri takriben XIX. yüzyılın son çeyreğine tekabül etmektedir. Bu durum fiskalizm ilkesinin uygulama alanını daraltmıştır.

¹ Mehmet Genç, Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2018, s. 176-185.

² Mehmet Genç, 1999, XIX. Yüzyılda Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişimler, Divan: Disiplinler arası Çalışmalar Dergisi, 6,1-8.

³ Mehmet Genç, Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Ekonomi, s.182.

⁴ Mehmet Genç, a.g.e., s. 183-185.

Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nin iktisadi çerçevesinde merkez maliyesi başta olmak üzere, vakıf ve tımar sistemi de mevcuttur. Bu çerçeve ile ilkeler birlikte uygulamada yer almıştır. Osmanlı Devleti'nin iktisadi zihniyetinin temelinde korumacı politikalar vardır. Ancak Osmanlı modernleşmesi olarak tabir edilen XIX. yüzyıl ve sonrası için iktisadi anlamda da bir çağdaşlaşma mevcuttur. Osmanlı Devleti'nin siyasette uyguladığı liberal politikalar, iktisadi politikalarda da etkili olmuştur. İktisadi liberalizm tekelciliğe karşı çıkan bir uygulamadır. Devlet müdahalesine şiddetle karşı duran bu sistem bir dönem uygulansa da kısa süre içinde milli iktisat politikalarına geri dönüş sağlanmıştır. Liberal iktisat politikası Ortodoks iktisat ile kesişmektedir. Özellikle geç Osmanlı dönemi içinde farklı iktisadi politikalar benimsenmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda liberalizm ile örtüşen bir isim olan Mehmed Cavid Bey önemli bir isimdir. Önemli bir isim olmasının ardında iktisadi anlamda neşrettiği eserlerdir.

Bu çalışmada mali ve iktisadi fikirlerinin uygulama alanları üzerinde durulmuştur. Kendisinin siyasi hayatının başlangıç noktası olan II. Meşrutiyet'ten erken Cumhuriyet'e uzanan süreçte iktisadi fikirlerinin öneminde değinilmiştir. Bu çalışmada esas kaynak kendisinin kaleme aldığı eserlerdeki iktisadi fikirler başta olmak üzere arşiv belgelerine yansıyan bazı belgelerdir. Mehmet Cavid Bey ile ilgili yapılan çalışmalarda özellikle kendisinin liberal iktisat görüşünü kabul ettiği vurgulanmıştır. Şüphesiz ki bu ifade doğru olmakla birlikte eksiktir. Zira devlet adamlığı vazifesinden dolayı bazı durumlarda serbest ekonomi piyasasının değil devlet yaptırımının elzem olduğuna dikkat çekmektedir. Çalışma boyunca hangi dönemlerde milli iktisat politikalarına yöneldiğine dair açıklamalara yer verilerek mukayese edilmiştir.

Mehmet Cavid Bey'in Hayatı

Maliye ve Nafia Nazırı Mehmet Cavid Bey Hicri 1295⁵ ve mâli 1294 (1878-1879) senesinde Selanik'te dünyaya gelmiştir.⁶ Kadirşinas bir ailenin çocuğu olan Cavid Bey ilk ve orta mektebi Selanik'te bitirmiştir. Babası Naim Efendi tüccardır.⁷ Cavid Bey'in ilk eğitim hayatı Şemsi Efendi Mektebi'nde başlamıştır.⁸ Şemsi Efendi Mektebi⁹ 1885 yılında 1890 yılında ise ilk mezunlarını vermiştir.¹⁰ Daha sonra ortaokul seviyesindeki eğitimini ise Feyz-i Sıbyan Rüşdiyesi'nde bitirmiştir. Başkent İstanbul'da lise düzeyindeki okul olan Mekteb-i İdadi-i Mülki'ye devam etmiş ve nihayetinde Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'ye devam etmiştir.¹¹ Mektebi-i Mülkiye'nin Cavid Bey'in iktisadi düşüncesinde etkisi olmuştur. Bu mektepte eğitim veren Sakızlı Ohannes¹² mektebin ilmi-i iktisat muallimlerindedir. Mehmet Cavid Bey'in Sakızlı Ohannes Paşa'dan etkilendiğini ise kendi eseri olan İlm-i İktisad'ta ona binaen yazmış olduğu methiyeden anlaşılmaktadır.

“Bir taraftan mektepteki dersleriyle diğer taraftan eserleriyle memleketimizde ilm-i iktisad için bir şevk ve heves uyandıran müellif ziyi-

⁵ Arşiv kayıtlarında yer alan bilgiye göre; “... 1295 senei hicriyesinde sene-i maliye 1294 Selanik kasabasında tevellüd...” Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), DH.Dahiliye, DH.SAİDd.,Yer Bilgisi 79-467, Belge Tarih: H- 29-12-1295. Ayrıca Mehmet Cavid Bey'in oğlu Şiar babasının doğum yılı ile ilgili olarak; “Babam 1875 doğumludur ve 47 yaşında doldurduğu 1922 yılında ben daha ana rahmine bile düşmemiştim! Herhalde o da benim gibi yaşını küçültmeye meraklıymış...” dipnotunu vermiştir. Cavid Bey, *Şiar'ın Defteri*, Yayına Hazırlayan: Şiar Yalçın, İstanbul, 1995, s.14.

⁶ Nazmi Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, İstanbul, 2008. Ancak Mehmet Cavid Bey'in doğum tarihi ile ilgili birçok muhtelif eserde 1875 olarak kayıt altına alınmıştır. Doğum tarihi ile ilgili muğlaklığın müsebbibi ise kuvvetli ihtimaldedir ki Hicri ve Rumi tarihlerin çevirilerinin yapılrken hatalı veya eksik yapılmış olmasıdır.

⁷ BOA, DH.SAİD.d., 79-467.

⁸ Ali Çetinkaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara, 1954, s.332-333.

⁹ “... Selanik'te ilk mekteb-i ibtidaiyi tesis eden Şemsi Efendi'nin taltifi...” BOA. DH.MKT., Yer Bilgisi: 1520-58, Belge Tarihi H-29-10-1305. Ayrıca dönemler hakkında; “... Şemsi Efendi'nin de altıncı kuşaktan torunu olduğunu belirten Zorlu'ya göre XIX. yüzyılın ikinci yarısında geldiğinde dinsel otoritelerini kaybeden Sabataycı topluluklar Osmanlı yöneticilerinde olduğu gibi eğitimin önemini kavramışlar ve bu konuda çabalar içine girmişlerdir. Bu çabaların hiç kuşkusuz ki en önemlisini o yılların bilgin bir Kabalisti ve din adamı olan Şemsi Efendi yapmaktaydı...” Konu hakkında detaylı bilgi için bakınız; İlğaz Zorlu, *Evet, Ben Selanikliyim Türkiye Sabataycılığı*, İstanbul, 1999, s.80-95.

¹⁰ Mustafa E. Elöve, *Bir Demet Işık (Fevziye'nin Yükselişi)*, İstanbul, 1991, s. 62-64.

¹¹ BOA, DH.SAİD.d., 79-467.

¹² Ohannes'in eğitimi ve iktisat bilgisinin temelleri için bakınız; Ahmet Güner Sayar, *Osmanlı İktisadi Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, 2000, s.357-360.

i iktidarına bu şakird-i maarifetleri min-gayri haddin bir tuhfe-i şükran takdim eder ve nam-ı alilerinin irfan ve kemallerinden müstefid olan gençlerin hafızalarında bir mevki '-i tebcili hâiz olduğunu şu münâsebetle de zikredebildiğinizden dolayı kendisini bahtiyar ad eyler"¹³

Mehmet Cavid Bey eğitim hayatını tamamladıktan kısa süre sonra memuriyet hayatına atılmıştır. Bu anlamda ilk görev yeri Ziraat Bankası olmuştur. Akabinde Maarif Nezareti İstatistik Kalemî'nde memuriyetine devam etmiştir.¹⁴ Maarif Nezareti'nde çalışırken eş zamanlı olarak Ayasofya Merkez Rüşdiyesi'nde muallim olarak başlamıştır. Bu anlamda Ayasofya Merkez Rüştiyesi Mehmet Cavid Bey'in ilk öğretmenlik yaptığı yer olarak bilinir. Mehmet Cavid Be'in Dau'l- Muallim-i Sınıf-ı Aliye'de "*ilm-i servet ve usul-i maliye*" dersleri verdiği bilinmektedir.¹⁵

1902 senesinde muallimlik görevlerinden istifa etmiştir. Cavid Bey, daha sonraki yıllarda kendisinin de mensubu olacağı İttihat ve Terakki taraftarlarının merkezi haline gelen Selanik'e yerleşmiştir. XX. yüzyıl için oldukça önemli bir misyona sahip olan Selanik hem iktisadi hem de sosyal yönüyle oldukça hareketli bir şehirdir. Dönemin ileri gelenlerinden olan Talat Paşa'nın da sürgün olarak Selanik'e gönderilmesi, şehrin siyasi anlamda önemli bir paya sahip olduğunu göstermektedir. Türk modernleşmesinde önemli bir durak olan Selanik'te Mehmet Cavid Bey'in siyasi düşüncesinin de pekiştiği yerdir. Selanik'e gelen Mehmet Cavid Bey, Mekteb-i Tefeyyüz isimli okulun müdürlüğünü yapmıştır. Aynı zamanda mektepte İlm-i Servet derslerinde muallimlik yapmıştır.¹⁶ Selanik'te bulunduğu yıllarda Polis Mektebi'nde Manyasizade¹⁷ ve

¹³ Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s. ۵..

¹⁴ Nazmi Eroğlu, a.g.e., s.17.

¹⁵ Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, 1978, s.435-446.

¹⁶ BOA, DH.SAİD.d., 79-468.; Pakalın, s. 237.; Çetinkaya, s. 332-333.

¹⁷ Osmanlı Devleti'nin son döneminde 2 kez Adalet Nazırlığı yapmış bir devlet adamıdır. Bahaeddin Şakir'in yeniden teşkilatlandığı Terakki ve İttihat Cemiyeti, 1908 ihtilali öncesinde çoğu harekete ihtilal sırasında katılan 2000 kadar üye kaydetmeye muvaffak olmuştur. Jön Türkler' in genel sayısı fazla olmakla birlikte bunların önemli bir çoğunluğunun Avrupa ya da Mısır'a kaçarak buralarda zor şartlar altında hayatlarını sürdüren ve ciddi bir faaliyette bulunmayan kimseler olduğunu unutmamak gerekir. Bekir Fahri Bey'in Jönler adlı romanı bu durumu ortaya koymasına bakımdan ilginçtir. Önde gelen Jön Türkler olarak sıralanan isimler arasında Manyasizade Refik Bey'de yer almaktadır. Konu hakkında detaylı bilgi için bakınız; M. Şükrü Hanoğlu, "*Jön Türkler*", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 23, 2001, s. 476-484.

Emanuel Karasu¹⁸ gibi isimlere muallimlik yapmıştır.¹⁹ Selanik'te bulunduğu süre zarfında çeşitli cemiyetlerde etkin rol üstlenen Cavid Bey, II. Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonra Osmanlı başkenti İstanbul'a dönmüştür. Meclis-i Mebusan birinci ve ikinci seçimlerinde Mehmet Cavid Bey mebus olarak Selanik'ten seçilmiştir. Kısa zaman sonra Maliye Nazırı olarak göreve başlamıştır.²⁰

1909 senesinde Tefvik Paşa döneminde Maliye nazırlığına getirilmiş olmasına rağmen İttihat ve Terakki yönetimi kendilerinden habersiz bir şekilde yapılmış olan bu atamaya sıcak bakmamıştır. Böylelikle Mehmet Cavid Bey Maliye'den istifa etmiştir. Daha sonra 1909 senesinde Hüseyin Hilmi Paşa ve 1910-1911 yıllarında İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti'nde Maliye Nazırlığı'ndaki görevine getirilmiştir. Bu süreç içinde uygulamak istediği mali politikaların kabul edilmemesi hasebiyle istifasını veren Mehmet Cavid Bey, 1912 senesinde kurulan Said Paşa Hükümeti zamanında Nafia Nazırlığı yapmıştır. 1913'te gerçekleşen Bâbîâli Baskını'ndan sonra yine Maliye Nazırlığı görevini ifa etmiştir. I. Dünya Harbi esnasında Almanlar ile müttefik olmayı reddetmesiyle Maliye'deki görevinden istifa etmek istemiştir. Ancak Talat Paşa'nın sadrazamlığa gelmesi Mehmet Cavid Bey'in Maliye Nazırlığı'nda devam etmesine olanak tanımıştır. Cavid Bey özel teşebbüsü desteklemek için Osmanlı İtibâr Bankası'nın kurulmasını sağlamıştır. I. Dünya Harbi sonrası yeni kabine olarak Ahmet İzzet Paşa ve hükümetinde Maliye Nazırlığı'na devam eden Mehmet Cavid Bey, Duyûn-ı Umûmiyye Türk Dayınler Meclisi'ne seçilmiştir.²¹

Mehmet Cavid Bey'in İktisadi Düşüncesi

Tanzimat'ın ilanı ile başlayan değişim ve dönüşüm toplumsal yaşamda da etkili olmuştur. Bu dönüşüm sosyal ve iktisadi hayatı

¹⁸ Emanuel Karasu İttihatçı olmasına rağmen II. Abdülhamid'e jurnaller yazdığı bilinmektedir. Konu hakkında detaylı bilgi için bakınız: Ahmet Uçar, "*Emanuel Karasu'nun Sultan Hamid'e Jurnalleri*", Tarih ve Düşünce, sayı:61, Eylül 2005, s. 24-26.

¹⁹ Orhan Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, İstanbul,1991, s.24.

²⁰ Mehmet Cavid Bey, *Zindandan Mektuplar*, Yayına Hazırlayan: Murat Yılmaz, Ankara,2005. s. 6.

²¹ Selim İlkin, "Mehmed Cavid Bey", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.7, İstanbul ,1993, s.175.

etkilemiştir. Dönemin devlet adamları başta olmak üzere aydın sınıfı iktisadi düşünceler hususunda önemli konulara temas etmiştir.

Mehmet Cavid Bey XX. yüzyılın ilk yarısında özellikle 1908’de Meşrutiyet ile iktisadi düşünce yapısının değişime başladığı zamanda önemli görevlere getirilmiştir. Batı dünyasında etkili olan liberal ekonomi ekolünün Osmanlı coğrafyasına aktarılmasında ve hatta uygulanmasında etkili olan Cavid Bey, iktisat biliminde Türkiye iktisadının kalkınabilmesi için önemli adımlar atmıştır. Bu bağlamda liberal iktisat düşüncesinin ilk temsilcisi olmasa da iktisadi politikaları uygulayan ilk Osmanlı devlet yöneticisidir denilebilir. Cavid Bey’in görüşleri, Osmanlı’da iktisadi düşüncenin modernleşme eğilimlerinin önemli bir halkasını oluşturur. Bu bağlamda, özellikle klasik iktisat teorisi ile Osmanlı’nın yapısal sorunlarını telif etme gayreti, onu dönemin diğer entelektüel figürlerinden ayırır.

Mehmed Cavid Bey’in neşrettiği çalışmalarının muhtevası incelendiği zaman serbestiyet düşüncesinde keskin bir kırılma görmek mümkün değildir. Liberal iktisat politikaları çerçevesinde kalmaya özen göstermiştir. Fakat olağanüstü durum olarak nitelendirilen dönemlerde istisnai düşüncelere rastlamak mümkündür.²² Meşrutiyet’in ilanı sonrası dönemin şartlarına istinaden o dönemde yayınlanan çeşitli mecmualarda iktisadi fikrini ifade eden Cavid Bey, yapılacak olan yasal düzenlemeler içinde tavsiyelerde bulunmaktadır. Bu doğrultuda örneğin; “Ticaret Kanunu Komisyonu” üyelerine ilettiği bir yazısı mevcuttur.²³

Mehmet Cavid Bey’in Eserlerinde İktisat

Mehmet Cavid Bey’in iktisadi fikir dünyasını yansıtan eseri “*İlm-i Servet*” başlığını taşıyan yazısı ile II. Abdülhamid döneminde *Servet-i Fünun* dergisinde neşredilmiştir. Mehmet Cavid Bey, Klasik iktisat ekolünün temsilcisi Sakızlı Ohannes Paşa ve Namık Kemal’den beri

²² Mustafa Öztürk, Cavid Bey’in İktisadi Düşüncesi ve Uygulaması, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktor Tezi, İstanbul, 2023, s.92.

²³ Bu yazı dizisi için Mehmed Cavid Bey’in İktisat mecmuasında kaleme aldığı yazılara bakılabilir. Mehmed Cavid, "Kanun-ı Ticaret Hakkında-I: Tarihçe ve Lüzum-ı Islah", İktisat, 15. Sene, 5142 (4 Eylül 1324/17 Eylül 1908), s.1; Mehmed Cavid, "Kanun-ı Ticaret Hakkında-II: Anonim Şirketler", İktisat, 15. Sene, 5158 (20 Eylül 1324/3 Ekim 1908); aktaran Öztürk, a.g.e., s.93.

liberal iktisadi görüşü savunmuştur.²⁴ Mehmet Cavid Bey iktisadi meseleleri mukayese ederken ilim insanlarını bazı ekoller altında toplayarak kategorize etmiştir. Kendisinin iktisadi teorik fikirlerini anlayabilmek için “sosyalizm mesleği” ile “mesleki serbesti” kavramlarını ifade etmek gerekmektedir.²⁵ Tanzimat ile başlayan değişim ve dönüşüm XIX. yüzyıldaki iktisatçıların iktisadi kavramlar üzerinde yoğunlaşmasına sebebiyet vermiştir. Oluşturulan kavramlar özellikle “mesleki serbesti” ifadesi ile tanımlanabilmiştir. Bu ekolde; rekabet, mülkiyet ve özgürlük gibi kavramlar savunulmuştur. Bu çerçeveye göre toplumsal hayatın geliştirilebilmesi için bu kavramlar elzemdir. Bu gelişimin sağlanabilmesi içinde bireylerin toplum içinde serbestçe hareket edebilmesi gerekir. Devlet gerektiği yerde sorunları çözüme kavuşturabilmek için hakem misyonu yüklenmelidir. Zira devlet belli bir kesimin çıkarları için hareket ederse bu durum toplumun genelini etkileyerek bazı problemlere sebebiyet verecektir.²⁶ Cavid Bey’in görüşlerine göre serbesti kavramı Avrupa iktisadi düşüncesinde uzun yıllar uygulanmıştır. Ancak arzu edilen başarı sağlanamamıştır. Cavid Bey’e göre başarının sağlanamamasının altında yatan en önemli sorun, sosyalistlerin yapmış olduğu propagandalardır.²⁷ Mehmet Cavid Bey, toplumun refah seviyesini artırabilmek için özel teşebbüs kavramına dikkat çekmiştir.²⁸ Cavid Bey, serbestlik kavramı ile sosyalizm arasında özellikle özel mülkiyet kavramında belirgin farkların olduğunu ifade eder. Sosyalistlerin en belirgin ifadesi olan; sosyal problemlerin toplumu yozlaştırmasıdır. Bu problemler; başta sermayedarlık olmak üzere servet ve mülkiyet hususundaki eşitsizliktir. Bireyler kendi çıkarları yerine devletin çıkarlarını ön planda tutmalıdırlar. Sosyalistler mülkiyet hakkının ortadan kaldırılması ile eşitsizliğin sona ereceğine inanmaktadır. Fakat eşitsizliğin doğal bir şey olduğunu, toplumun ilerleyebilmesi ve hatta gelişebilmesi için önemli bir motivasyon kaynağı olduğunu unutmaktadırlar. Mehmet Cavid Bey, eşitliğin sağlandığı

²⁴ Cumali Bozpınar, “Osmanlı İktisadi Düşüncesinde Liberal İktisat: Mehmed Cavid Bey, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 20, sayı 78, 2021.

²⁵ Eroğlu, a.g.e., s.268.

²⁶ Mehmed Cavid, a.g.e., s.50-52.

²⁷ Mehmed Cavid, a.g.e., s.50-53. “...Liberaller, bulacakları kanunların iyiliğini, kötülüğünü, faydasını, zararını dikkate almazlar ve her şeyi tabiata bırakıp, insanların çalışmalarının bir fayda doğurmayacağını ifade ederler.”

²⁸ Zafer Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat (1908-1918)*, Ankara, 1982, s. 23.

taktirde gelişimin sağlanabilmesi için gerekli olan çalışma hevesinin ortadan kalkacağı gerçeğine temas etmektedir. Esasında mülkiyet kavramının tamamen ortadan kaldırıldığı durumda bireylerin çalıştırılması için ne tür bir motivasyon uygulanmalıdır? Mehmet Cavid Bey bu sorunun yanıtı aramıştır. Bu konuda iki ayrı yol olduğunu iddia etmektedir. Birincisi hâkim bir kuvvet ve baskı rejimi uygulamak ikincisi ise, insanın bireysel çıkarı olmadığı bir durumda üretim yapılabilmesidir. Ancak bu husus, toplum tarafından çok da kabul edilebilir bir durum değildir.²⁹ Cavid Bey mecliste gerçekleştirdiği bir konuşmasında Spencer'in³⁰ ifadelerini referans almıştır.³¹

Mehmet Cavid Bey, sadece bulunduğu mecliste değil aynı zamanda eserlerinde de Avrupalı iktisat düşünürlerine atıfta bulunmuştur. Cavid Bey, *İlm-i İktisad*, eserinin giriş kısmında Fransız iktisatçı Beaulieu'den³² bahsederek *D' Economie Polique*³³, eserinden bahsetmiştir.³⁴ Cavid Bey

²⁹ Eroğlu, a.g.e., s.270. "...İnsan istibdada doğru değil hürriyete doğru gidiyor. Her yerde gayretin, başkalarına karşı fedakarlıkta bulunmanın ilk esası menfaat-ı şahsiye fikri olduğu görülmektedir..."

³⁰ "Spencer'in liberalist teorisinde doğa yasaları ve aşkın mutlak bir hukuk temelinde irdelediği insan özgürlüğü, rasyonelliği arttıkça kazanacağı mükemmelliğe odaklıdır. Bireyin hür ve bireysel eylemlerini gerçekleştirirken devletin aşırı müdahalesinden uzak bir özgürlük biçimi ile "mükemmel insan ve mükemmel bir toplum" a doğru evrilebileceğini düşünür." Konu hakkında bakınız: Ayşe Yaşar Ümütlü, "The Man Versus the State (Devlete karşı Birey) Eserinin Kritiği", Kent Kültürü ve Yönetimi Hakemli Elektronik Dergi, Cilt 9, Sayı:3,2016, s.112.

³¹ " Sosyalizm bir gün hükümler olacak, fakat sosyalizmin teessüsü beşeriyet için en büyük felaketler derecesinde ağır bir musibet olacaktır." Detaylı bilgi için bakınız: Kerim Sadi, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, İstanbul,1994, s. 271.

³² Beaulieu hakkında kısa bilgi için bakınız: Leroy Beaulieu-Pierre Paul, *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*, London,1987, s.169.

³³ Paul Leroy-Beaulieu'nun dört ciltlik *Traité Théorique et Pratique D'Économie Politique* eserinin basım tarihi 1896'dır.

³⁴ "İlm-i İktisad namını vermeye daha münasip gördüğüm bu eser-i naçiz, ibtida 'LeVasseur', 'Gide', 'Baudrillart' ve 'Beauregard'in eserlerinden iktibas edilmiş idi. Yazdığım kağıdlarda saydığım kitaplardan bilhassa 'Beauregard'dan alınmış pek çok sahifeler vardır. Fakat bu tertibe riayet edecek olursam yine muhtasar bir kitab vücuda geleceğini düşündüm. Bunun için deha-yı iktisadisine bütün Avrupa'nın hayran olduğu 'Leroy-Beaulieu'nün üç bin sahifeye karîb eser-i cesîmine de mürâca'at eylemeğe lüzum gördüm. Halbuki bu eserdeki servet-i ma'lûmât, vüs'at-i ihâta beni o derece meclûb etti ki diğer eserlerden aldığım yüzü mütecâviz sahifeleri birer birer çizmeğe, bozmağa, bunlarla mezc etmeğe mecbur oldum". Detaylı bilgi için bakınız: Mehmed Cavid, a.g.e., s.j.

eserlerinde Adam Smith, Frederic Bastiat ve David Ricardo ekolünden ilerlemiş, *Ulûm-u İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası* ile sosyoloji bilim dalının Türkiye coğrafyasında tartışılmasına olanak tanımıştır.³⁵

Osmanlı'da ilk sosyal bilim dergisi olarak yayınlanan Ulûm-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası 1908 ve 1914 yılları arasında neşredilmiştir. Derginin imtiyaz sahibi Mehmet Cavid Bey'dir.³⁶ (Ek.5) Bu derginin asıl çıkış sebebi yayın politikasında "mukaddime ve program" başlığı ile yazılmıştır. Toplumun iktisadi ve sosyal sorunlarına dikkat çekerek mevcut durumu izah etmek için kaleme alınan bu eser ülkede refah seviyesini artırmanın yolunu ticaret ilkesine dayandırmaktadır. Dergiye Mehmet Cavid Bey 27 farklı konu başlığı ile katkıda bulunmuştur. Bu başlıklardan en önemlileri "*Ticaret Şirketleri*" ve "*Borsa Muamelatı*" konu başlıklı eserleridir. Cavid Bey'in tanımına göre Osmanlı Devleti'nde borsaya dair işlemler "*hava oyunculğu*" olarak nitelendirilmektedir. Bu açıklaması ile Osmanlı coğrafyasındaki borsa işlemleri hakkında eleştirilerde bulunmuştur. Burada liberal ekonomi politikalar gereği devletin borsa piyasalarına müdahale etmemesi gerektiğine dikkat çekmektedir.³⁷ Ancak bu nokta, Osmanlı Devleti'nin finansal bağımlılık ilişkileri ve kurumsal zayıflıkları göz önüne alındığında teorik liberalizmin uygulanmasındaki sınırlılıkları da gözler önüne sermektedir.

Cavid Bey ile özdeşleşen liberal ekonomi politikaları ile çelişen bir diğer yazısı da yine Ulûm-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası'nda yayınlanan "*Senesi Esbab-ı Mucibe Layihası*" isimli çalışmasıdır. Cavid Bey'e göre devlet müdahalesine her anlamda karşı çıkılması gerekirken Türk petroleri hususunda kar sağlanabilmesi için tekelleşmenin kurulması gerektiğine dikkat çekerek devletin müdahale yapmasına ihtiyaç duyulduğunu ifade etmektedir.³⁸ Bu durum, geç Osmanlı döneminde sıkça karşılaşılan

³⁵ Zafer Toprak, *Türkiye'de Popülizm 1908-1923*, İstanbul. 2013, s. 96.

³⁶ Atilla Doğan, "Liberalizmin İlk İzleri Ulum-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası'nda Liberal Anlayış", Tanıl Bora, Murat Gültekinil(ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s.75.

³⁷ Mehmed Cavid, "Ticaret Şirketleri", Ulûm-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası, C.2. No.18-21, s. 767-847.; Mehmed Cavid, "Borsa Muamelâtı", Ulûm-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası, C.2, No.17, s. 577-612.

³⁸ Mehmet Cavid, "1327 Senesi Esbab-ı Mucibe Layihası", Ulûm-u İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası, c.3, no.23, s.1052-1108.

“pragmatik liberallik” örneklerinden biridir ve ‘karma ekonomi’nin erken bir biçimi olarak okunabilir.

Ulûm-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası’nın yayınlandığı tarih aralığında 1911 ve 1918 yılları arasında toplamda 161 sayı ile Türk Yurdu Dergisi’nde neşredilmiştir. Derginin öne sürdüğü en önemli iktisadi politika milli iktisat vurgusudur. Dergide kaleme alınan eserler; edebiyat, tarih, coğrafya, sosyoloji ve iktisat gibi birçok disiplini içinde barındırmaktadır. Bu hususta özellikle Mehmet Cavid Bey’in de mensubu olduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne büyük destek sunan Aleksandr Parvus Efendi’nin kaleme aldığı eserlerdir.³⁹

Cavid Bey, eserinde toplum içinde bir düzen olmadığını ileri sürerek servet dağılımında da adil bir düzen olmadığını ifade etmektedir. Tüm toplumlarda servet sahibi olanların oranının o toplulukta azınlıkta olduğuna dikkat çekerek; vergi ödemelerinde artan oranlı usule uygun değil de verginin büyük çoğunluktan az miktarda, servet sahibi olandan çok miktarda toplanılması gerektiğini ileri sürmektedir.⁴⁰ Yaşanan Balkan Savaşları ve I. Dünya Harbi hasebiyle liberal iktisat politikalarının uygulanmasında bazı aksaklıklar söz konusu olmuştur. Dönemin önemli bir cemiyeti olan İttihat ve Terakki bu dönemde milli iktisat anlayışına yönelmiştir. Liberalizmin klasik görüşü olan “*laissez-faire, laissez-passer*” ilkesini eleştirenlerin başında ise Ziya Gökalp ve Tekin Alp gelmektedir.⁴¹ Osmanlı Devleti maliyesi, sürekli artan iktisadi sorunlara çözüm olarak Alman hükümetinin vermiş olduğu krediler ile kısmen çözüm oluşturmuştur. Cavid Bey I. Dünya Harbi’nden sonra ekonomik savaşın başlayacağını ifade ederek, yaşanan iktisadi savaşa önlem alabilmek için öncelikli olarak tüm iktisadi kuruluşların, fabrikaların ve çiftliklerin sermayelerinin hazırlanması gerekliliğini savunmaktadır.⁴² Mali anlamda yaşanacak buhranlar ile ilgili iktisadi düşüncesi günümüz modern bankacılıkta kredi krizlerine benzeterek Marksist iktisatçıların ifade etmiş olduğu kriz açıklamasına gönderme yapmıştır. Ancak bunun haricinde Karl Marx veya Marksist iktisatçılardan bahsetmemiştir. Yaşanan krize müdahalenin devlet tarafından yapılmasını önermemiştir.

³⁹ Türk Yurdu, Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, İstanbul, Dergâh Yay., 1998.

⁴⁰ Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat (1908-1918)*, s. 24.

⁴¹ Toprak, a.g.e., s. 25.

⁴² Nazmi Eroğlu, a.g.e., s.272.

"...Ticari ve mali buhranların zamanı belli olacak şekilde, hemen hemen on senede bir meydana geldiği görülmektedir. Bazen savaşların sebep oldukları büyük borçlanmalar, vergilerin şiddeti, umumi gelirin azalması dolayısıyla buhranların oluşumuna sebep oldukları gibi, nakit paradaki büyük değişim de fiyatlarda dehşetli bir değişim meydana getirerek ıstırap devirlerini ortaya çıkarabilir..."⁴³

Bu paragrafta yer alan açıklamaya göre liberal iktisadi ilkelere göre hayatın olağan akışında kaybetmek kadar kazanmak da normal karşılanmaktadır. Böylelikle yaşanan olaylar karşısında herhangi bir müdahale yapılması elzem değildir.

İnsanlık tarihi boyunca, ilk insanın ortaya çıktığı Paleolitik Çağ'dan günümüze tüketim ve üretim kavramları değişim ve dönüşüm gerçekleştirmiştir. Ancak tüm bunlara rağmen iktisat ilminin insanlık tarihi kadar eski bir mazisi yoktur. Bunun sebebi olaylar vuku bulduktan sonra incelenerek parametrik bulguların oluşturulmasıdır. Zira iktisadi olayların nicel olarak yorumlanabilmesi tahayyül edilememiştir. Bu durum insanların güç ve kudret kaybetmesine sebep olmuştur. Üretim yöntemlerindeki yanlış bilinen metotlar iktisadi anlamda büyük zayıflığa neden olmuştur. İnsanların bu zararlardan kurtulabilmesi iktisat ilminin gelişmesi ile paralellik göstermiştir.⁴⁴

Osmanlı ekonomi politikalarının daha işlevsel hale gelebilmesi için dünya iktisat düşüncesi ile bütünleşerek gerçekleşebileceğini öne süren Mehmet Cavid Bey, düşünceler ile takdir edilse de bazı durumlarda eleştirilmiştir. Ülkenin iktisadi düşünce yapısını dünya iktisadi düşünce yapısı ile mukayese eden Mehmet Cavid Bey sermaye birikiminin yeterli düzeyde olmadığını bu sebeple özel teşebbüsün geliştirilmesi gerekliliğine temas etmiş aynı zamanda yabancı sermayeyi ülkeye çekerek iktisadi anlamda kalkınma sağlanabileceğini ifade etmiştir. Bu düşüncenin teoriden uygulamaya geçtiğini gösteren en önemli hamle yabancı sermayeli şirket ve bankaların desteklenip korunması olmuştur.⁴⁵ Mehmet Cavid Bey, devletin en önemli vazifesinin; asayişin sağlamak, toplumun nizamı ve intizamı için kanunlar çıkarmak, istibdat

⁴³ Mehmed Cavit, *İktisat İlmi*, (Çev. Sema Alpın Çakmak), Ankara,2022, s. 311.

⁴⁴ Mehmed Cavid, *İlm-i İktisat*, C.I., s.2-6.

⁴⁵ Mehmed Cavid, *"Ticaret Odaları"*, (Der. Deniz Karaman), *Cavid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İctimâiye Mecmûası* , Ankara, 2001, s. 9.

oluşturabilecek durumlardan uzak durmak hem iç hem de dış tehlikelere karşı önlem almak ve bireylerin özel teşebbüs girişimlerine herhangi bir sınırlandırma getirmemesi olarak belirtmiştir.⁴⁶ Liberal devlet görüşünü; *“Devlet, millet halinde kurulmuş olup, en büyük görevi emniyet ve selamete ilişkin olan hizmetidir ki bu da hem dâhili hem haricidir.”*⁴⁷ şeklinde ifade etmiştir.

Mehmet Cavid Bey'in bir diğer iktisat politikası da tarımda ihtisaslaşmadır. Tarımsal verim tarımsal üretimi artıracaktır. Bu artış ülkede sermayenin de artmasına olanak tanıyacaktır. Sermayenin artması sanayi sektörünün gelişmesine imkân oluşturacaktır. *“İktisat İlmî”* isimli eserinde de üretimin artması için serbest çalışma ve serbest ticaretin önemine vurgu yapmıştır.⁴⁸ Mehmet Cavid Bey, iktisadi meseleleri mukayese ederken farklı ekolleri bir arada değerlendirmiştir. İktisadi düşünce yapısı liberalizm ve sosyalizm çerçevesinde oluşmuştur. Liberal politikalar çerçevesinde rekabet, mülkiyet ve özgürlük gibi kavramlar üzerinde durmuştur. İleri sürülen bu ilkeler ile toplumun gelişmesi öngörülmektedir. Bu ekole göre bireyin özgür olduğu sistemde her şey serbestçe gerçekleştirilmeli ve devlet herhangi bir müdahalede bulunmamalıdır. Devletin dahil olacağı olaylar zinciri sadece doğal kanunlar olup olası uzlaşmanın sağlanamadığı durumlarda çözüm sağlamasıdır. Cavid Bey, devletin toplum içinde yer alan belirli bir zümreye ayrıcalık tanınması karşılığında toplumsal faciaların oluşacağını da ifade etmektedir.⁴⁹

Mehmet Cavid Bey, nüfus iktisadi konusunda da bazı fikirlerini beyan etmiştir. Malthus'un nüfus teorisinin aksini söylemiştir. Nüfus artışı ile besinlerin azalacağı düşüncesi yersizdir. Zira çağın getirmiş olduğu teknolojik gelişim sayesinde besin maddelerinin daha verimli ve daha uzun ömürlü olması karşılığında nüfusa yetecek düzeyde üretimin yapılmasının mümkün olduğunu ifade etmiştir.⁵⁰

⁴⁶ Ahmet Deniz Bozkurt, Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi Düşüncenin Gelişmesinde Liberal İktisat ve Milli İktisat Yaklaşımlarının Etkisi: Karşılaştırmalı bir İnceleme 1800 - 1914, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara,2019. s.214.

⁴⁷ Mehmet Cavid, Cavid Bey ve Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası, s.14.

⁴⁸ Tefik Çavdar, *Türkiye'de Liberalizm*, 1992, s. 83-85.

⁴⁹ Eroğlu, a.g.e. s.269.

⁵⁰ Mehmed Cavid, *“Medeniyet ve Nüfus”*, S.F.,1317, No.546, s. 402.

Bir ülkenin iktisadi anlamda kalkınabilmesi için öncelikli olarak doğal yeteneklerine münhasır iktisat politikalarının güdülmesi gerekliliğini savunan Mehmet Cavid Bey, Türkiye için özellikle tarım ve ticaret konusunda alınacak kararların başarılı olacağı kanaatindedir. Bunun yanı sıra yapılacak olan serbest ticarete bağlı olarak piyasaya çıkacak olan rakip firmalara esneklikler tanınması gerekliliğini savunmuş böylelikle rekabet koşullarının daha elverişli olacağına temas etmiştir. Bu hususta gerek duyulan nizamname ve yönetmeliklerin ivedili bir şekilde hazırlanmasını öngörmüştür.⁵¹

Mehmet Cavid Bey kooperatifler hakkında da önemli konulara temas etmiştir. Cavid Bey, kooperatifleri liberal iktisat politikaları çerçevesinin dışında tutmuştur.

“...İşçilerin durumunu refah seviyesine ulaştırmaya, özellikle kendilerini aşağı (düşük) ücretten çıkarıp doğrudan doğruya sermaye sahibi veya müteşebbis mertebesine yükseltmeye hizmet edeceği iddia edilen müesseselerden sayılan yardımlaşma kooperatifleri, önemli bir mevkiye sahiptir. Bu kooperatiflerin her birinin işçinin maddi, manevi menfaatleri olduğunu inkâr etmemekle ve bunların seviyesinde işçilerin hallerinde bir refah ve huzur meydana gelebileceğini kabul etmekle beraber, yardımlaşma kooperatiflerinin taraftarları ve müdafaa edenlerinin zannettikleri şekilde işçileri ücretli durumundan kurtarmaya hizmet edeceklerini doğru bulamayız (...) Yardımlaşma kooperatifleri hakkında hükümete düşen vazife, bunların serbestliklerini temin etmek, teşekküllerine engel olmamaktır. Yoksa tahsisler, imtiyazlar vererek bu teşekkülleri teşvik etmek doğru değildir...”⁵²

Arapça’da kooperatif kelimesinin yerine “teâvüniyye” kelimesi kullanılmaktadır. Kelimenin kökeni yardımlaşma demektir.⁵³ Osmanlı Devleti’nde kooperatifleşme ile ahilik kavramları arasında kuvvetli bir bağ vardır. Ahilik sisteminde de yardımlaşma, kaliteli ve makul fiyata üretim gibi özellikler ile kooperatif mantığına benzemektedir.⁵⁴

⁵¹ N. Z. Aydın, *Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey*, KSU Journal of Social Sciences, 12(2), 10, , 2015, s.10-13.

⁵² Mehmed Cavid, *İktisat İlimi*, (Çev. Sema Alpun Çakmak), s. 172-176.

⁵³ Kürşat Demirci, “Yardımlaşma”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, Cilt 43, 2013, s. 332-334.

⁵⁴ Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, 1986, s. 175.

Mehmet Cavid Bey iktisadi anlamda liberal görüşleri benimsemiş olması sebebiyle özellikle 1908 ve 1918 yılları arasında önemli bir misyonu olmuştur. Özellikle bağlı olduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti adına yapmış olduğu toplantılarında üzerinde durduğu konularda; yapılan ticari faaliyetlerdeki eşitsizliğe, verilen kapitülasyonlara, Reji üzerindeki baskılara yönelik olarak eleştirilerde bulunmuştur. Düyun-u Umumiye'yi bir devlet dairesi olarak kabul etmiştir ve açılan milli şirketlerin esnek kurallar ile muhafaza edilmesini öngörmüştür. Vergi konusunda da daha adil bir yöntemin olması gerektiğini ifade etmiştir.⁵⁵

Mehmet Cavid Bey, II. Meşrutiyet zamanında Maliye Nazırı görevini ifa ederken, milli iktisat kavramına liberal bir bakış açısı kazandırmış önemli bir iktisatçıdır. Aynı zamanda rejim değişikliği ile kurulan yeni hükümetinde önemli isimlerinden olmuştur. Kendisi İsmet Paşa'nın danışmanlarından olup Lozan Müzakerelerinin başlangıcında görevlendirilmiştir. Düyun-ı Umumiye temsilcisi olarak 1922'de İstanbul'a gelmiştir. Ancak, Osmanlı Devleti'nden kalan borçların ödenmesi konusundaki fikirleri yüzünden de Lozan Konferans Heyeti'nden çıkarılarak görevine son verilmiştir.⁵⁶

Mehmet Cavid Bey eserlerinde korumacı iktisat politikalarını işlemiştir. Cavid Bey, Namık Kemal ve Sakızlı Ohannes Paşa'dan beri kabul görmüş olan "iktisadi hürriyetçilik ve serbest Pazar" ilkesini savunmuştur.⁵⁷ İktisat ilmini dört kalemde inceleyen Cavid Bey, servetin üretimi, bölüşümü, kullanılması ve tüketilmesi hususlarına dikkat çekmiştir. Bunların yanı sıra devletin gelir ve gider kalemleri hakkında, kamusal malların sınıflandırılması ve Düyun-ı Umumiye gibi hususi konuları bütçe bölümünde incelemiştir.⁵⁸ Cavid Bey'in iktisadi fikir dünyası ile klasik iktisat düşüncesinin temelleri birbiri ile örtüşmektedir.

⁵⁵ Tarık Zafer Tunaya, "İkinci Meşrutiyet'in Siyasal Hayatımızdaki Yeri", Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938), s. 142.

⁵⁶ Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a Lozan'dan Cumhuriyete*, C.I-II, İstanbul, 2007, s. 222.

⁵⁷ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, s. 221.

⁵⁸ Mehmet Cavid Bey, *İktisat İlmî*, Sadeleştiren: Orhan Çakmak, Ankara, 2001, s. 10.

Cavid Bey'in Alman iktisatçı Friedrich List'in iktisadi fikirleri karşısında durmuş ve himayeci görüşlere karşı çıkmıştır.⁵⁹

Cavid Bey tarım ekonomisi hakkındaki fikirleri de oldukça önemlidir. Tarım arazilerinin büyük veya küçük paylar halinde olmasının avantaj ve dezavantajlarının olduğunu ifade etmiştir. Ancak her ikisinin de bir ülkenin ekonomisi için daha iyi olacağını vurgulamıştır. Türkiye'nin asıl yeteneğinin tarım ekonomisi olduğunu vurgulayarak; tarımın sanayiye tercihi gerekmektedir.⁶⁰Bu hususta da tarım topraklarından işletilebilmesi için üç önemli yöntemin uygulanması gerektiğini ifade etmektedir. Bunlardan ilki, arazinin mülkiyet sahibi tarafından işletilmesi yöntemidir. Diğer yöntem, ortakçılık veya yarıcılık olarak nitelendirilen üretimin bölüştürülmesi ilkesine dayanan sistemdir. Son olarak alternatif bir yöntem de kiracılık usulüdür. Bu üç seçenek içinden de en uygun olanının mülkiyet sahibinin toprağı işlemesine yöneliktir. Devletin herhangi bir gelir sağlamaktan ziyade, tarım sektörünün ilerleyebilmesi için örnek teşkil edecek çiftlikler kurmasından yana olmuştur. Bu hususta tarımda makineleşmenin de önemine dikkat çekmiştir. Devletin yüklenmesi gereken rol kamu ve özel kesim dahil olmak üzere, tüccarlara rehberlik etmek olmalıdır. Bu bağlamda da ilgili kurum ve kuruluşlar; ziraat, sanayi ve ticaret odasıdır.⁶¹

Merkantilistlerin benimsemiş olduğu ticaretin dengede olması hususu, ülkelerde yapılan ticari işlemlerde ihracatın ithalattan fazla olması ve zenginliğin ölçütü sahip olduğu değerli madenlerdir görüşüne sıcak bakmayarak eleştirmiştir. Zenginliğin yegâne ölçüsünün değerli maden altın ve gümüş olmadığını makine, teçhizatlar ve fabrikalarında bir ülkenin zenginliğinin göstergesi olduğunu savunmuştur. Bir ülke ithalat yapabiliyorken ihracat yapabilmesinin doğal olduğunu savunmuştur. Uluslararası ticareti "*ticaret dengesi*" değil "*iktisadi denge*" olarak ifade etmektedir. Cavid Bey sermaye kavramını iktisadi açıdan değerlendirirken üç aşamalı bir tasnife tabi tutmuştur. Özel sermaye ve milli sermaye, maddi sermaye ve beşerî sermaye ve sabit

⁵⁹ Mehmed Cavid, (Der. Deniz Karaman), Cavid Bey ve Ulüm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası, s.21.

⁶⁰ Eroğlu, a.g.e., s.275.

⁶¹ Mehmet Cavid Bey, *İktisat İlimi*, Sadeleştiren: Orhan Çakmak, s.120-127-128-175.

sermaye ve döner sermaye olarak kategorize etmiştir.⁶² Bu kavramsallaştırma, geç Osmanlı düşüncesinde sermayenin sadece finansal bir birikim aracı değil, eş zamanlı olarak modernleşmenin kurumsal aracı olarak değerlendirildiğini göstermektedir. Cavid Bey'in "sermaye tipolojisi", erken dönem kalkınma ekonomisi tartışmalarına katkı sunan öncül bir girişimdir.

XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde esham sistemi oluşturulmaya başlanmıştır. Lakin emtia borsası henüz oluşturulmamıştır. Borsalarda vadeli ve peşin olacak şekilde iki ayrı işlem yapılmıştır. Bu bağlamda borsacının yatırımcı kişilere sağladığı imkânlar bakıldığı zaman; değişken veya sabit faizli tahvil ve daha ileri tarihte fiyatlar genel seviyesinin yükseleceği öngörüsünde bulunulmuştur.⁶³ Ancak borsa konusunda yapılacak işlemlerde konunun muhtevasını çok iyi bilenler tarafından yapılmasının gerekliliği üzerinde duran Cavid Bey, tahvillerin uluslararası piyasalardaki değerini içinde bulunduğu ülkenin iktisadi durumu ile açıklamaktadır. Hisse senedi alımlarında riskler oluşabileceği ama bu risklerden çok küçük zararlar ile çıkılabileceğini öngörmektedir.

Cavid Bey'in iktisadi fikir dünyasında bir ülkenin iktisadi anlamda ilerleyebilmesi için "umur-ı nafia" hususuna da değinilmesi gerektiğine inanır. Bu konuda halkın şikayetleri ne kadar azalırsa yeni düzeni de o kadar çabuk benimseyebileceklerine inanır. Bu konuda en büyük görevin memurlara düştüğünü izah eden Cavid Bey sabah gazetesine bu durumu; "*Denilebilir ki mukarrat-ı meşrutiyet Nafia Nezareti'nin kapısı üzerinde yazılıdır.*"⁶⁴ şeklinde ifade etmektedir.

Mehmet Cavid Bey'in iktisadi fikirlerinin bazılarını eleştiri gelmiştir. Örneğin Moise Kohen (Tekinalp)⁶⁵ Osmanlı Devleti'nin tarım ülkesi

⁶² Mehmet Cavid Bey, İktisat İlmi, Sadeleştiren: Orhan Çakmak, s.65-66.

⁶³ Mehmed Cavid, (Der. Deniz Karaman), Cavid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası, s.63.

⁶⁴ Sabah, "Cavid Bey Efendi'nin Beyanâtı",23. Sene, 8052, 7 Şubat 1327/2 Rebiulevvel 1330, ss.2.; aktaran. Mustafa Öztürk, a.g.e., s. 187.

⁶⁵ "Serez'de doğdu. Asıl adı Moiz Kohen'dir (Cohen). Tekin Alp, Munis Tekinalp, Musa Tekinalp adlarını kullanmıştır. Osmanlılık, Türkçülük ve Kemalizm alanlarında fikrî siyasî çalışmalar yapan Tekinalp, 1908'den itibaren İttihat ve Terakkî'nin resmî yayın organı olan *İttihat ve Terakkî* gazetesinde yazmaya başlamış, Müsevîler'in iyi birer Osmanlı

olduğunu ancak milli iktisadın büyüebilmesi ve gelişebilmesi için de sanayileşme ile sağlanması gerektiğine vurgu yapmıştır. Milli iktisat politikası ile serbest iktisat politikalarının birbiri ile örtüşmediğini bu bağlamda bir arada asla uygulama yerinin olmayacağını ifade ederek Mehmet Cavid Bey'in iktisat politikalarına keskin bir şekilde karşı çıkmıştır.⁶⁶ Sosyalist Parti milletvekillerinden Selanik Mebusu Dimitar Vlahof Efendi özellikle Teşvik-i Sanayi Kanun Tasarısı'nda büyük işletme sahiplerine teşvik kapsamında, küçük işletme sahiplerinin zarar görebileceğine değinmiştir. Halktan toplanan Âşar vergisinin adil olmadığını ve halkın bu vergiyi ödemek için zor durumlarla karşı karşıya kaldığı görüşündedir. Ağnam vergisi içinde aynı düşüncelere sahip olan Cavid Bey, mali reformların yapılmasının elzem olduğunu vergilerin “*artan oranlı vergilendirme*” şeklinde olması gerekliliğini ifade etmiştir.⁶⁷

Mehmet Cavid Bey'in iktisat düşüncesi dünyası hakkında fikir sahibi olabilmek için önemli bir arşiv kaydı, günlükleridir.⁶⁸ Örneğin liberal politikaları benimseyen Cavid Bey, 1917 yılında Talat Paşa kabinesindeki görevi kabul etmesinin milli politikalar ve himaye hakkındaki keskin duruşunu inkâr etmek olabileceğini bu sebeple de gelen teklifi reddetmesi gerektiği düşünür. Ancak süreç içinde ısrarlı teklifin devam etmesi neticesinde özellikle milli politikalar hususundaki fikrinin kesin ve net olduğunun şerhini düşerek teklifi kabul emiştir.⁶⁹ Ancak bazı durumlarda ülkenin içinde bulunduğu siyasi ve iktisadi meselelerden dolayı devlet adamı kimliği sebebiyle iktisadi fikirlerinde esnekliğin olduğu görülmektedir. Bu hususa örnek olarak Cavid Bey'in günlüklerinde yer alan “*18 Teşrinisani 1920 Perşembe*” tarihli evrakta; “*liberal fakat müessesat-ı mevcûdeye riâyetkâr bir muhâfazakâr*”⁷⁰ cümlesi geçmektedir. Ayrıca kendisi milli şirketlerin kurulması fikrine

vatandaşı olmaları gerektiğini söylemiştir.” Detay için bkz: Murat Kılıç, *Tekinalp*, Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, 2019, Ankara,3. Basım ek -2 cilt, s.586-587.

⁶⁶ Jakob M. Landau, *Tekinalp Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)*, İstanbul,1996, s. 254-255.

⁶⁷ Ahmet Nevzat Cerrahoğlu, *Türkiye’de Sosyalizm (1848-1925)*, İstanbul, 1968, s.72-83.

⁶⁸ Cavid Bey, Meşrutiyet Ruznâmesi, Cilt 1,; Cavid Bey, Meşrutiyet Ruznâmesi, Cilt 2, Hasan Babacan, Servet Avşar (hzl.), Ankara: TTK, 2015,; Cavid Bey, Meşrutiyet Ruznâmesi, Cilt 3, Hasan Babacan, Servet Avşar (hzl.), Ankara: TTK, 2015,; Cavid Bey, Meşrutiyet Ruznâmesi, Cilt 4

⁶⁹ Cavid Bey bu hususu günlüğünde işlemiştir; Cavid Bey, Meşrutiyet Ruznâmesi, Cilt 3, s.354-357.

⁷⁰ Cavid Bey, Meşrutiyet Ruznâmesi, Cilt 4, s.176

sıcak bakmasa da Almanlarla birlikte ortak inşaat şirketi kurulmasına yönelik olarak bir mutabakat sağlanmıştır.⁷¹ Cavid Bey'in iktisadi fikirleri hususunda sergilemiş olduğu bu tutumu Nazmi Eroğlu "pragmatik"⁷² olarak izah etmektedir.

I.Dünya Savaşı öncesinde Cavid Bey'in geliştirmiş olduğu ekonomik politikalar⁷³ çerçevesinde başarılı girişim yapılmıştır. Cavid Bey'in tuttuğu günlüklerden anlaşıldığı üzere 11 ay yurt dışında bulunmuştur. 1912 yılında Harp Divanı yargılanmasında cezaevine girmiştir. Bu süreçte Fransızların yardımlarıyla Marsilya akabinde Lyon, Brüksel daha sonra da Viyana'ya kaçmıştır. 1913 yılında Bab-ı Ali Baskını ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yönetimi ele alması ile tekrar Osmanlı başkenti İstanbul'a dönüş yapmıştır.⁷⁴ Nihayetinde 1914 yılında Maliye Nazırı olarak atanır.⁷⁵ 1914 yılında bütçe müzakereleri gerçekleştirir. Trablusgarp Harbi'nden sonra biriken borçlar, Duyun-ı Umumiye' den alınan avans miktarları, demiryolları ve limanlar için müteahhitlere olan borçlar gibi esasında ulaşım, ticaret ve vergiler gibi başlıklar gündeme gelmiştir.⁷⁶ Bu sebeple de Osmanlı- Fransız arasında bir antlaşma yapılmıştır.⁷⁷ Bu antlaşma aslında Cavid Bey'in önemli bir devlet adamı olma kimliğinin nişanesidir. Hem dış ilişkileri düzene koymaya çalışması hem de uzlaşmacı bir politika yürütmesi ülkenin siyasi ve iktisadi açıdan düzelebilmesi için önemli bir fırsata dönüşmüştür.

Daha sonra 1926 senesinde Mustafa Kemal Atatürk'e karşı tertip edilen tarihte İzmir Suikastı olarak kayıtlara geçen hadisede zanlı gösterilerek tutuklama kararı çıkarılmıştır.⁷⁸ Yapılan tahkikatlarda gerçekleşen gizli toplantıların Maliye Nazırı Cavid Bey'in Nişantaşı semtinde bulunan hanesinde yapıldığı ispatlanmıştır.⁷⁹ İstiklal

⁷¹ Cavid Bey, Meşrutiyet Ruznâmesi, Cilt 3, s.554.

⁷² Nazmi Eroğlu, a.g.e., s. 272-273.

⁷³ Cavid Bey'in üzerinde durduğu ve günlüklerinde sıklıkla ifade ettiği girişimler demiryolları ve limanlardır. Cavid Bey, Meşrutiyet Ruznamesi, Cilt 1, s.272-332- 305.

⁷⁴ Cavid Bey konu ile ilgili sürecin detaylarını günlüklerinde yer vermiştir; Cavid Bey, Meşrutiyet Ruznamesi, Cilt 1, s.457-549.

⁷⁵ BOA, İ.DUİT, 8-95, 12 Rebiulahir 1332

⁷⁶ BOA, İ.ML, 95-92, Lef 1, 27 Zilkade 1331

⁷⁷ BOA, HR.İD., 212-93, 9 Nisan 1914.

⁷⁸ Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi, *Cavid Bey Maddesi*, Ana Yayıncılık, C.V, İstanbul,1987, s. 412.

⁷⁹ Ali Kılıç, *İstiklal Mahkemesi Hatıraları*, İstanbul, 1997, s.40.

Mahkemesinde yargılanan Mehmet Cavid Bey heyetler tarafından İttihat ve Terakki grubunun önemli bir temsilcisi olarak kabul edilmiştir.⁸⁰ Heyet tarafından ifade edilen de İttihatçılar'ın yegâne arzusunun iktidara gelmek istemesidir.⁸¹ Nihayetinde Cavid Bey'e isnad edilen suç onaylanarak idamına hükmedilmiştir. 26 Ağustos 1926 yılında Ankara'da infaz gerçekleşmiştir.⁸²

Sonuç

XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Osmanlı Devleti'nde iktisadi fikir dünyasından ziyade tebaanın nizamı ve olası yaşanacak olan bir krizin önüne geçebilmek için iktisadi önlemler geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu minvalde bir değerlendirme yapıldığı zaman özellikle Klasik Osmanlı ekonomisinin arz yönlü bir iktisat politikasını amaç edindiği bilinilmektedir. Ekonominin temelinde ise tarım vardır. Tarım ekonomisi söz konusu olduğu için çoğunlukla vergi gelirleri tarım sektöründen alınmaktaydı. Ancak XIX. yüzyıl ile artan yenilgiler, Osmanlı topraklarının Avrupalı ülkeler için açık bir pazar haline gelmesine neden olmuştur. Bu durum iktisadi anlamda bunalıma sebebiyet vermiştir. Osmanlı Devleti'nde yaşanan iktisadi olumsuzluklara sebep olan olaylardan biri de Sanayi Devrimi'dir. Avrupa'nın sanayi tipi üretimi gerçekleştirmesi kısa vadede dış ticaret dengesi üzerinde etkili olmuştur. Bunun karşısında Osmanlı Devleti'nin "vergisel üretim"⁸³ yapısına sahip olması zamanla kaybedilen topraklardan herhangi bir vergi elde edilememesi iktisadi yoksunluğa sebebiyet vermiştir.

Osmanlı mali sistemi için önemli bir birim olan Maliye Nezareti 1837 yılında kurulmuş ancak bir bütçenin hazırlanması 1863'lü yıllara kadar uzanmıştır. Mali anlamda arzu edilen kurumsallaşma sağlanamamıştır. Türk modernleşmesinin en önemli temsilcileri sayılan II. Mahmud ve III.

⁸⁰ Tefik Çavdar, *İttihat ve Terakki*, İstanbul, 1991, s. 130.

⁸¹ Cemal Avcı, "İzmir Suikastı", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C.X, S.28'den ayrı basım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara,1995, s. 89-103.

⁸² Tefik Çavdar, a.g.e., s. 130.

⁸³ "...Osmanlı'daki üretim sistemi hakkında kavramlaştırmaya giden sayılı isimlerden biri olan Şevket Pamuk, Osmanlı'yı "vergisel üretim tarzı" olarak kabul eder. Pamuk'a göre vergisel üretim tarzı, "toprakta devlet mülkiyetine ve kentlerin, loncaların, ticaretin devlet tarafından denetimine dayanan" bir modeldir..." Detaylı bilgi için bkz.; Şevket Pamuk, Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 27.

Selim'in getirmiş olduğu reformlar devlet kurumları için yenileşmenin de habercisi olmuştur. Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda giderek ağırlaşan dış borç sorunu ve Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin kurulması iktisadi ve mali anlamda tam bağımsızlığını kaybettiğinin en somut delili olmuştur. Bu bağlamda özellikle 1850'li yıllardan sonra iktisadi fikir dünyası için iki ayrı düşünce ortaya atılmıştır; liberal iktisat politikalarını savunanlar ve himayeciliği savunanlar. Liberalizmin Osmanlı topraklarında en önemli temsilcileri; Prens Sabahattin, Sakızlı Ohannes Paşa ve Mehmet Cavid Bey gibi isimlerken, himayeciliği savunanlar, Ziya Gökalp, Parvus Efendi, Ahmet Mithat Efendi, Musa Akyiğitzade ve Tekinalp gibi isimler olmuştur.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra 1908-1918 yılları arasında önemli bir misyonu olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, I. Dünya Harbi'ne kadar yönetimi devralmıştır. Mehmet Cavid Bey'de, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyesidir. Kendisi hem siyasi hem de iktisadi anlamda önemli bir bilim insanıdır. Bu anlamda Osmanlı Devleti'nde liberal iktisat politikalarının uygulanması hususunda önemli bir isimdir. İlk milli bankacılık örneği olan Osmanlı İtibarı Milli Bankası'nın açılmasına vesile olmuştur. Toplumun ilerleyebilmesini bireyin bağımsızlığına bağlamıştır. Liberal politikalarını modern iktisat ilmi ile harmanlamıştır. Vergiler konusundaki düşüncesi ve kapitülasyonların kaldırılmasındaki özverili tutumu kendisinin liberal iktisat bilimine göstermiş olduğu hassasiyeti sunmaktadır. I. ve II. Meşrutiyet ile azınlıklara verilen geniş haklar sayesinde devlet kadrolarına girebilmeyi başaran Yahudi kökenli Mehmet Cavid Bey, Avrupa'da Milton Friedman liderliğinde oluşan liberal iktisadın Osmanlı coğrafyasında özellikle 1908 ve 1912 yılları arasında hayat bulmasını sağlamıştır.

Serbest ticaret sistemini benimsemiş ve istisnai durumlar haricinde himayeciliğin karşısında durmuştur. Osmanlı Devleti'nin iktisadi dünya tarihi içinde ekonomik kalkınma sağlayabilmesini ülkeye yabancı sermaye girişi ile söz konusu olacağını savunmuştur. Bu bağlamda sağlıktan eğitime, ulaşımdan savunmaya kadar birçok farklı alanda iktisadi fikirlerini uygulamaya çaba göstermiştir.

Ancak I. Dünya Harbi'nin ağır yenilgisi ülkenin siyasi kaderini değiştirmekle kalmamış iktisadi anlamda da ülkeyi parçalamaya zemin hazırlamıştır. Bu dönemde milli iktisat çerçevesinde kendine yeterli ve

içe dönük bir iktisadi siyaset izlenmiştir. Daha sonra Cumhuriyet hükümeti ile de ters düşmeye başlayan Cavid Bey, İzmir Suikastı olarak tarihte yerini alan olayın baş aktörleri arasında anılmıştır. Bu hususta yargılandığı İstiklal Mahkemeleri'nde İttihat ve Terakki Cemiyeti suçlanmıştır. Bu cemiyete üye olan Mehmet Cavid Bey'de mahkemece suçlu bulunmuş ve nihayetinde mahkemenin vermiş olduğu infaz ile idam edilmiştir. Bugün Mehmet Cavid Bey'in mezarı Cebeci Asri Mezarlığı Ankara'dadır.

Bu çalışmada iktisadi anlamda bunalım yaşayan bir ülkede önemli devlet adamlığı yapmış Cevdet Bey'in ülkenin içinde bulunduğu mali krize karşı savunmuş olduğu iktisadi fikirlerin neler olduğu konusuna temas edilmiştir. Çalışmada Cavid Bey'in iktisadi fikirlerine karşı eleştiride bulunan himayeci iktisat politikalarına da yer verilmiştir. Aynı zamanda her ne kadar liberal iktisat politikaları benimsemiş olsa da bazı durumlarda mücbir sebeplerden dolayı himayeci iktisat politikaları izlemek zorunda kaldığı görülmektedir. Milli iktisat politikası ve liberal iktisat politikası ile asıl hedeflenen amaç iktisadi büyümeyi sağlayarak, ülkenin ekonomik kalkınmasını sağlamaktır. Bu doğrultuda bir değerlendirme yapıldığı zaman, bu iki iktisadi fikrin bir arada uygulandığı karma ekonomi politikası izlenmiştir. Bu hususta çalışmada değinilen Cavid Bey'in iktisadi görüşlerindeki farklılık bu durumu kanıtlar niteliktedir.

Son olarak, Mehmet Cavid Bey'in düşünce dünyası, geç Osmanlı iktisadi düşüncesinde yaşanan ikili dönüşümün (liberalizm ve himayecilik) izlerini taşımaktadır. Bu ikili yapı, sadece Cavid Bey'in entelektüel profiliyle sınırlı olmayıp, aynı zamanda Osmanlı maliyesinin kurumsal yapısındaki dönüşümün ve dış baskılar karşısındaki esneklik kapasitesinin de yansımasıdır. Cavid Bey'in fikirleri, Osmanlı maliyesinde 'kurumsal kırılma mı süreklilik mi?' sorusuna dair önemli bir vaka sunmakla birlikte Osmanlı iktisadi düşünce tarihinde "liberal müdahaleciliğin" özgün bir örneğidir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
 Dâhiliye Mektubî Kalemi (DH. MKT) 1520/58.
 Dâhiliye Memur Sicil Zarfları (DH.SAİD.d) 79/467
 İrade Dosya Usulu (İ.DUİT.) 8/95
 İrade Maliye (İ.ML..) 95/92, (Lef 1)
 Hariciye Nezareti İdare (HR.İD.) 212/93

Kitap ve Makaleler

- “Cavid Bey Efendi'nin Beyanâtı”, *Sabah*, 23. Sene, 8052, 7 Şubat 1327/2 Rebiulevvel 1330, s.2.
- “Cavid Bey”, *Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, Ana Yayıncılık, İstanbul, 1987.
- Avcı, Cemal, “İzmir Suikastı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. X, s. 28, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara,1995, s. 89-103.
- Aydın, N. Z., “Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey”, *KSU Journal of Social Sciences*, 12(2), 10, , 2015, s.10-13.
- Beaulieu, Leroy ve Paul, Pierre, *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*, London,1987.
- Bozkurt, Ahmet Deniz, *Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi Düşüncenin Gelişmesinde Liberal İktisat ve Milli İktisat Yaklaşımlarının Etkisi: Karşılaştırmalı bir İnceleme 1800 - 1914*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2019.
- Bozşınar, Cumali, “Osmanlı İktisadi Düşüncesinde Liberal İktisat: Mehmed Cavid Bey”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 20, sayı 78, 2021.
- Cavid Bey, Meşrutiyet Ruznâmesi, Cilt 1-4, Hasan Babacan, Servet Avşar (hızl.), Ankara: TTK, 2015.
- Cavid Bey, *Şiar'ın Defteri*, Yayına Hazırlayan: Şiar Yalçın, İstanbul, 1995.
- Cavid, Mehmed, "Kanun-ı Ticaret Hakkında - I: Tarihçe ve Lüzum-ı İslah", *İkdam*, 15. Sene, 5142 (4 Eylül 1324/17 Eylül 1908), s. 1.
- Cavid, Mehmed, “Kanun-ı Ticaret Hakkında-II: Anonim Şirketler”, *İkdam*, 15. Sene, 5158 (20 Eylül 1324/3 Ekim 1908).
- Cebesoy, Ali Fuat, *Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a Lozan'dan Cumhuriyete*, C.I-II, İstanbul, 2007.
- Cerrahoğlu, Ahmet Nevzat, *Türkiye'de Sosyalizm (1848-1925)*, İstanbul, 1968.
- Çavdar, Tefik, *İttihat ve Terakki*, İstanbul, 1991.
- Çavdar, Tefik, *Türkiye'de Liberalizm*, 1992.
- Çetinkaya, Ali, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara, 1954.
- Demirci, Kürşat, “Yardımlaşma”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, Cilt 43, 2013, s. 332-334.

Doğan, Atilla, "Liberalizmin İlk İzleri Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası'nda Liberal Anlayış", Tanıl Gültegingil, Bora Murat, (ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Elöve, Mustafa E., *Bir Demet Işık (Fevziye'nin Yükselişi)*, İstanbul,1991.

Eroğlu, Nazmi, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, İstanbul,2008.

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2018, s. 176-185.

Genç, Mehmet, XIX. Yüzyılda Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişimler, *Divan: Disiplinler arası Çalışmalar Dergisi*, 6,1-8.A, 1999.

Hanioglu, M. Şükrü, "Jön Türkler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 23, 2001, s. 476-484.

İlkin, Selim "Mehmed Cavid Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.7, İstanbul ,1993, s.175.

Kılıç, Ali, *İstiklal Mahkemesi Hatıraları*, İstanbul, 1997.

Kılıç, Murat, "Tekinalp", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, 2019, Ankara,3. Basım ek -2 cilt, s.586-587.

Koloğlu, Orhan, *İttihatçılar ve Masonlar*, İstanbul,1991.

Landau, Jakob M., *Tekinalp Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)*, İstanbul,1996.

Mehmed Cavid, "Borsa Muamelâtı", *Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, C.2, No.17, s. 577-612.

Mehmed Cavid, "Medeniyet ve Nüfus", S.F.,1317, No.546, s. 402.

Mehmed Cavid, "Ticaret Odaları", (Der. Deniz Karaman), *Cavid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası*, Ankara, 2001.

Mehmed Cavid, "Ticaret Şirketleri", *Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, C.2. No.18-21, s. 767-847.

Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1,Matbaa-i Amire, İstanbul, 1326.

Mehmed Cavit, *İktisat İlmî*, (Çev. Sema Alpun Çakmak), Ankara, 2022.

Mehmet Cavid Bey, *İktisat İlmî*, Sadeleştiren: Orhan Çakmak, Ankara, 2001.

Mehmet Cavid Bey, *Zindandan Mektuplar*, Yayına Hazırlayan: Murat Yılmaz, Ankara,2005.

Mehmet Cavid, "1327 Senesi Esbab-ı Mucibe Layıhası", *Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, c.3, no.23, s.1052-1108.

Öztürk, Mustafa, *Cavid Bey'in İktisadi Düşüncesi ve Uygulaması*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktor Tezi, İstanbul, 2023.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, Ankara, 1978.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 27.

Sadi, Kerim, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, İstanbul,1994.

Sayar, Ahmet Güner, *Osmanlı İktisadî Düşüncesinin Çağdaşlaşması*,2000.

- Tabakoğlu, Ahmet, *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul, 1986.
- Toprak, Zafer, *Türkiye’de Milli İktisat (1908-1918)*, Ankara, 1982.
- Toprak, Zafer, *Türkiye’de Popülizm 1908-1923*, İstanbul, 2013.
- Tunaya, Tarık Zafer, “İkinci Meşrutiyet’in Siyasal Hayatımızdaki Yeri”, *Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, İstanbul, 2009.
- Uçar, Ahmet, “Emanuel Karasu’nun Sultan Hamid’e Journalleri”, *Tarih ve Düşünce Dergisi*, Sayı 61, (Eylül 2005), s. 24-26.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, 2019.
- Ümütlü, Ayşe Yaşar, “The Man Versus the State (Devlete karşı Birey) Eserinin Kritiği”, *Kent Kültürü ve Yönetimi Hakemli Elektronik Dergi*, Cilt 9, Sayı: 3, 2016.
- Zorlu, İlğaz, *Evet, Ben Selanikliyim Türkiye Sabetaycılığı*, İstanbul, 1999.

Extended Abstract

The 19th century was a period of profound changes for the Ottoman Empire. During this time, an important statesman like Mehmet Cavid Bey, born in Thessaloniki, drew attention with his bold ideas in the economic field. As a member of the Committee of Union and Progress, Cavid Bey advocated for liberal economic policies, arguing that the natural conditions must be taken into account for a country to achieve economic success. He believed that a free economy would only be possible with the development of commercial and agricultural activities and viewed tax increases as a solution to overcome financial crises.

Cavid Bey's emphasis on national banking initiatives and legal regulations showcases his vision. This study will focus on Mehmet Cavid Bey's economic thoughts during his tenure as Minister of Finance and as a member of the Committee of Union and Progress. In particular, we will attempt to understand his thoughts on economic events in the "*Meşrutiyet Ruznamesi*" by examining the diaries he regularly wrote between 1909 and 1924. His work "*İlm-i İktisad*", written at a young age, reflects his economic inquiries and searches. Cavid Bey's thoughts during this period not only shed light on the economic issues of the time but also reveal his personal and intellectual development.

Even fundamental assumptions like Cavid Bey's birth date are significant issues that require reevaluation. Therefore, appreciating the intense efforts of a thinker, scientist, or politician, while also suggesting that nothing new can be said about his ideas, necessitates a thorough examination. The dynamics and contexts underlying each thought contain rich insights waiting to be re-examined and discovered. In this context, the continuous refreshing and addressing of ideas is essential for the development of our intellectual accumulation.

It is intriguing that Cavid Bey wrote a profound work like "*İlm-i İktisad*" in his early twenties. For this reason, it has become inevitable to focus on the early years of his life, his childhood, education, the environment he grew up in, and the city he lived in. In this process, we have tried to understand the factors that shaped his personality and thought world. This early period in Cavid Bey's life is perhaps filled with details that have been overlooked or insufficiently emphasized. Uncovering these gaps will help us better understand his intellectual development.

Cavid Bey belongs to the Dönme community, which was officially recognized as Muslim by the Ottoman Empire. Sources are particularly cited in the footnotes regarding this matter. This affiliation has had a profound impact on

his thought world. The unique characteristics and beliefs of the community may have played an important role in shaping Cavid Bey's ideas. In this context, addressing the dynamics and values of this community will help us better grasp Cavid Bey's intellectual journey.

When examining the literature, we see an emphasis on Cavid Bey's liberal side. However, this narrative seems to progress in a linear manner, continuing uninterrupted from beginning to end. This perspective reinforces the idea that Cavid Bey never strayed from this line. Yet, Cavid Bey's thought world may be much more complex and dynamic. A deeper examination of the various aspects of his ideas and their evolution over time can allow us to move beyond this straightforward narrative. One of the main reasons for the changes in Cavid Bey's economic ideas during certain periods is his role as a statesman. Additionally, considering the political and economic problems faced by the country during his time in office shows how essential the conciliatory economic policies he provided for the external trade balance were.

The study also touches on how influenced he was by neoclassical or classical economic thought. His views on population, in particular, are explained through Malthus's population policy. In terms of the history of economic thought, he delves deeply into fundamental concepts of economics such as natural laws, value, needs, division of labor, and competition, effectively showcasing his passion and knowledge in these areas. Cavid Bey's diaries, which provide detailed information about his life, were published in 2015 by the Turkish Historical Society in four separate volumes titled "*Meşrutiyet Rûznamesi*". He discusses his travels, family, and the economic and social events of the country in these writings. Due to Cavid Bey's significance, there has been a need for special studies on both his biography and economic thought. One of the most notable works in this field is Nazmi Eroğlu's book titled "*The Famous Finance Minister of the Unionists, Cavid Bey*". This work fills an important gap in the literature regarding Cavid Bey's biography. For example, it is quite valuable as the first study to question the year 1875 regarding his birth date. Furthermore, a thorough examination has been conducted based on Cavid Bey's diaries, particularly focusing on his life after 1908, meticulously tracking the traces of his life. The work also addresses his economic and financial thoughts, examining topics such as borrowing, trade, and industry through Cavid Bey's unique perspective. In these respects, the work can help us understand Cavid Bey's thought world.

The painful experiences and a series of negative events led to Cavid Bey being tried in courts. For this reason, he was forced to stay abroad for a long time. Subsequently, with the change in administration, Cavid Bey returned to the country and held important positions, but as the year 1926 approached,

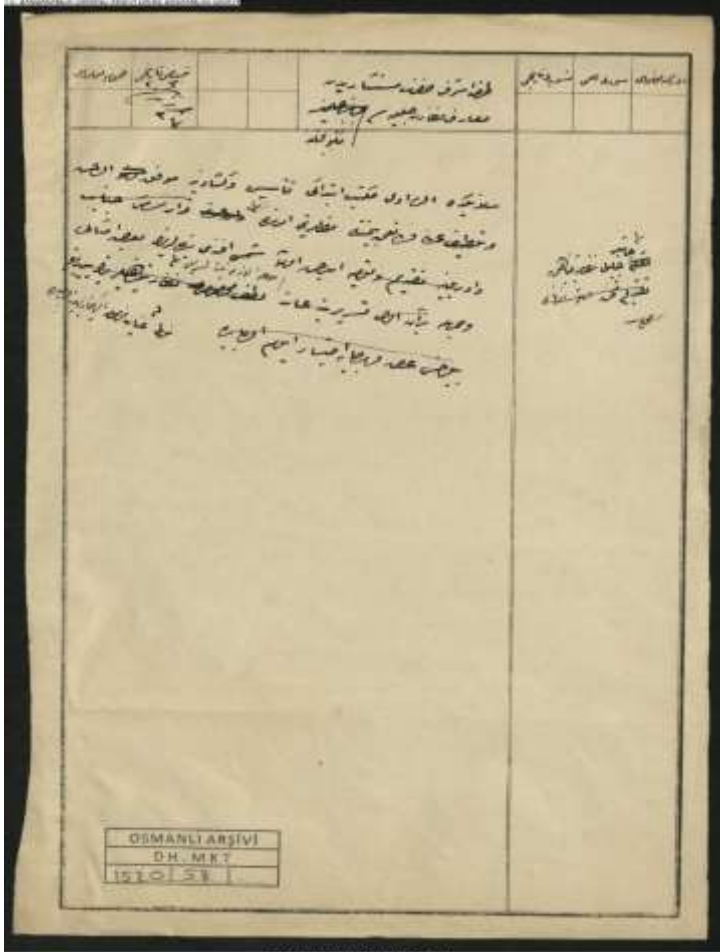
the planned İzmir Assassination against Mustafa Kemal Atatürk became one of the events that left a mark on history. In this incident, a warrant for the arrest of Finance Minister Cavid Bey was issued. Investigations revealed that the secret meetings were held at Cavid Bey's home in Nişantaşı. Mehmet Cavid Bey, tried in the Independence Court, was considered an important representative of the Committee of Union and Progress by the panel. The court emphasized that the sole desire of the Unionists was to come to power. Ultimately, the charges against Cavid Bey were confirmed, and he was sentenced to death. The execution carried out on August 26, 1926, in Ankara symbolizes his tragic end while also revealing a deep contradiction in the political atmosphere of the time.

Ekler

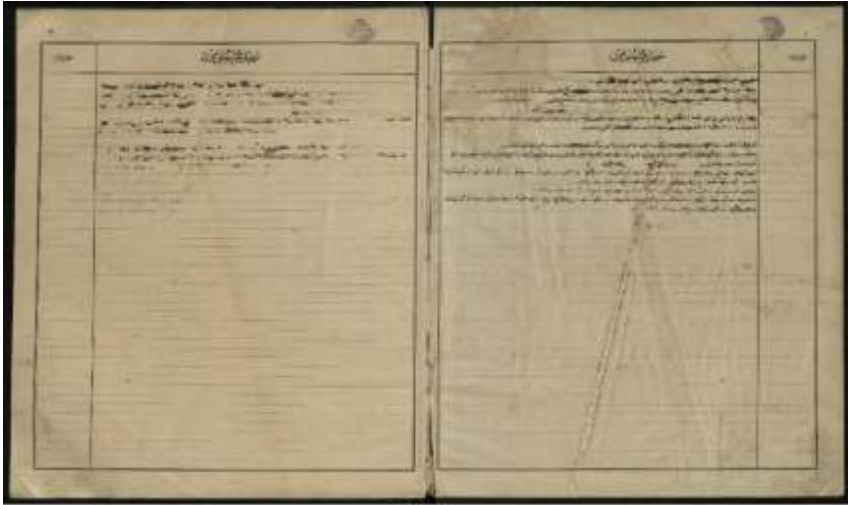
Ek 1: Maliye Nazırı Mehmet Cavit Bey - Mehmed Djavid Bey, Ministre des Finances (<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/20941>)

EK 2: Selanik'te ilk mekteb-i ibtidaiyi tesis eden Şemsi Efendi'nin taltifi..."
(BOA. DH.MKT., Yer Bilgisi: 1520-58, Belge Tarihi H-29-10-1305.)

Ek 3: Mehmet Cavid Efendi; 1295 Selanik doğumlu, Tüccar Recep Efendi'nin oğlu olduğuna dair arşiv evrakının ilk 2-3 ve 251. sayfası. (BOA,DH.SAİD.d., 79-467.)

Ek 3: Devamı- 251. Sayfa.

